

תורת אמך

ביאורי סוגיות והדרכה לימודית

מסכת ברכות -

פרק שביעי - שמיני

ברכת המזון

סוגיה י: "כל הברכות כולן פותח בהן בברוך וחותם בהן בברוך"

נכתב בסייעתא דשמיא

על ידי

אליהו מאיר ליפשיץ

ב"ר חיים שמאי ז"ל

ישיבת ברכת משה, מעלה אדומים

סוגיה י: "כל הברכות כולן פותח בהן בברוך וחותרם בהן בברוך"

* *

רקע

סוגיה זו אינה קשורה לברכת המזון בפרט, אלא עוסקת במבנה הברכות בכלל. הגמ' מביאה ברייתא המחלקת את כל הברכות לשלושה סוגים, ברכה הפותחת וחותרת בברוך, ברכה הפותחת ואינה חותרת, ברכה החותרת ואינה פותחת, והיא מגדירה את הכללים לקביעת מבנה הברכות. הראשונים מתמודדים עם הברכות שהמבנה שלהן אינו תואם את הכללים הללו.

מקורות

- א. גמ' מו.-מו: "כדתניא כל הברכות כולן פותח... פותח בברוך ואין חותרם בברוך" פסחים קד:--קה. "עולא איקלע לפומבדיתא... הא נמי הודאה היא"
- ב. רש"י פסחים קד: ד"ה ויש מהן שחותרם ואינו פותח תוס' פסחים קד: ריש ד"ה חוץ, "... אין צריך לפתוח השניה בברוך"
- ג. תוס' ד"ה כל [תוס' מאוד מקצרים וקשה להבינם, בתוס' בפסחים הדברים ברורים יותר] תוס' פסחים קד: ד"ה כל, חוץ, הטוב
- ד. רמב"ם הל' ברכות פי"א ה"א, והשגת הראב"ד

הסבר הסוגיה

כל הברכות כולן פותח בהן בברוך וחותרם בהן בברוך, חוץ מברכת הפירות וברכת המצות, וברכה הסמוכה לחברתה, וברכה אחרונה שבקריית שמע... וברכת הטוב והמטיב. [ברייתא מו.]

הברייתא קובעת כלל ומונה לו ארבעה יוצאים מהכלל. הכלל הוא שכל ברכה פותחת בברוך וחותרת בברוך, והיוצאים מהכלל הם ברכת הפירות וברכת המצות, ברכה הסמוכה לחברתה, ברכת "גאל ישראל" וברכת "הטוב והמטיב".

הקביעה שכל הברכות פותחות בברוך וחותרות בברוך ברורה. חכמים תקנו את נוסח התפילות, ההודאות והבקשות במטבע של ברכה, ולכן הם הקפידו למסגר את הברכה, ולהגדיר את כולה כברכה, על ידי פתיחה ב"ברוך" וחתימה בו. נסביר את ארבעת היוצאים מהכלל, אחד לאחד.

ברכת הפירות וברכת המצות

נחלקן הראשונים מדוע ברכת הפירות וברכת המצות פותחות בברוך ואינן חותרות בברוך:

תוס' נד"ה כל, פסחים קד: ד"ה כל] סוברים שהן אינן חותמות בברוך, כיוון שהן קצרות, והחתימה מיותרת [ברור לכל, שברכה בנוסח "בא"ה אמ"ה בורא פרי הגפן בא"ה בורא פרי הגפן", היא מגוחכת].

רש"י [ד"ה כדתניא וכו' יש מהן, פסחים קה. ד"ה הודאה היא, כתובות ז: ד"ה מידי דהוה אקידושא] כותב: "וטעמא מפרש בערבי פסחים משום דכולה חדא הודאה ואין הפסק דבר תחנה או דבר אחר בתוכה". כשיש באמצע הברכה הפסק בדבר שהמשפט "ברוך אתה ה'" אינו מתייחס אליו, צריך לחזור ולחתום את הברכה בברוך, אבל כשאין הפסק, ה"ברוך" מתייחס לכל הנוסח, ואין צורך לחתום בברוך.

חשוב לציין, שגם לשיטת רש"י וגם לשיטת תוס', יש ברכות שאינן תואמות את ההגדרות הללו. לדוגמא, ברכת האילנות: "בא"ה אמ"ה שלא חסר בעולמו כלום וברא בו בריות טובות ואילנות טובים להנות בהן בני אדם", תואמת את שיטת רש"י, שהרי אין בה הפסק, וה"ברוך" שבפתיחה מתייחס לברכה כולה, אבל ברכה זו אינה תואמת את שיטת התוס', שהרי היא ארוכה יותר מברכת התורה. ניתן להביא דוגמא הפוכה. בברכת התורה אין הפסק, ואף על פי כן היא חותמת בברוך. לשיטת רש"י, החתימה מיותרת, שהרי אין הפסק תחינה בברכה זו¹.

ברכה הסמוכה לחברתה

ברכה הסמוכה לחברתה חותמת בברוך ואינה פותחת בברוך. נחלקו הראשונים בהסבר הדבר: רש"י [פסחים קד: ד"ה ויש מהן] מפרש: "שהרי פוטרתה הראשונה שנפתחה בברוך" - הפתיחה של הברכה הראשונה מהוה פתיחה בברוך גם לברכה הסמוכה לה. תוס' [שם] ריש ד"ה חוץ] מפרשים: "לפי שחתם בראשונה אין צריך לפתוח השניה בברוך" - החתימה של הברכה הראשונה מהוה פתיחה לברכה הסמוכה לה.

ניתן להבין שרש"י ותוס' נחלקו מחלוקת מהותית בהבנת דין ברכה הסמוכה לחברתה. רש"י סובר, שכל ברכה ארוכה, גם ברכה הסמוכה לחברתה, צריכה לפתוח ולחתום בברוך. לכן הוא מסביר שהברוך שבפתיחת הברכה הראשונה מהוה פתיחה בברוך גם לברכה השנייה. תוס' כנראה סוברים, שלהגדרת ברכה צריכים "ברוך" אחד בלבד, או בפתיחה או בחתימה, הסיבה שכל הברכות כולן פותחות בברוך וחותמות בברוך היא רק כדי למסגר את הברכה ולתחום אותה, ברכה הסמוכה לחברתה מתוחמת על ידי הברכה הראשונה, ולכן אינה זקוקה לברכה.

¹ מהגמ' בפסחים [קד:], המקשה על עולא, שבירך על הברכה ולא חתם בברוך, מהברייתא שלנו, האומרת שכל הברכות פותחות בברוך וחותמות בברוך חוץ מברכת הפירות וברכת המצות, משמע שהסבר הפוך: ברכת הפירות וברכת המצות אינן חותמות בברוך, ולכן יש להן מטבע קצר, ולא כפי שמפרשים הראשונים, שיש להן מטבע קצר, ולכן אינן חותמות בברוך [הסבר זה הוא על פי פירוש רש"י (ד"ה המבדיל בין קודש לחול), ועיין בתוס' (קה. ד"ה קשיא) הרוחים את פירושו]. כך משמע גם מהגמ' בכתובות ז: הדנה בחיוב חתימה בברכת האירוסין, ללא קשר לאורך הברכה ולניסוחה. אמנם ניתן לרדות את הראיה מהגמ' בפסחים, ולומר שהגמ' אמרה את דבריה רק בהוה אמינא.

בין שתי ההבנות הללו יש כמה נפקא מינות:

א. ברכה הסמוכה לברכה קצרה. לפי הבנת רש"י, שהפתיחה של הברכה הראשונה מהוה פתיחה גם לברכה השנייה, אין סברא לחלק בין ברכה הסמוכה לברכה ארוכה לבין ברכה הסמוכה לברכה קצרה. אבל לשיטת התוס', שעקרונית ברכה צריכה "ברוך" אחד בלבד, והברוך השני מיועד למסגר את הברכה ולתחמה, נראה שברכה הסמוכה לברכה קצרה צריכה לפתוח בברכה, כדי לתחום אותה, מפני שאחרת לא ניתן לדעת אם יש לנו ברכה אחת או שתיים [לדוגמא: "בא"ה אמ"ה אקב"ו לעסוק בדברי תורה והערב נא ה' א-להינו... בא"ה נתן התורה", אי אפשר לדעת אם "הערב נא" הוא המשך הברכה או ברכה חדשה].

הראשונים נחלקו בנקודה זו. הרא"ה [ד"ה והטוב והמטיב], הריטב"א [ד"ה ויש חותם] ועוד ראשונים סוברים, שברכה הסמוכה לברכה קצרה אינה פותחת בברוך, וכך מוכח גם מהירושלמי [פ"א ה"ה (יא)]. הירושלמי מצוטט ע"י רוב הראשונים. רבינו תם [פסחים קד: תוס' ד"ה חוץ] סובר שברכה הסמוכה לברכה קצרה פותחת בברוך².

ב. ברכה הסמוכה לברכה מעניין אחר. לפי הבנת התוס' אין הבדל בין ברכה הסמוכה לברכה מאותו ענין לבין ברכה הסמוכה לברכה מעניין אחר. לפי הבנת רש"י ניתן לומר, למרות שאין בכך הכרח, שהפתיחה של הברכה הראשונה יכולה לשמש פתיחה לברכה השניה רק אם שתיהן מאותו ענין.

גם בנקודה זו מצאנו מחלוקת ראשונים. הר"ן [פסחים קד: ד"ה וברכה] סובר שרק ברכה הסמוכה לברכה מאותו ענין אינה פותחת בברוך, ולכן ברכת קידוש וברכת הברכה פותחות בברוך, למרות שהן סמוכות לברכת בורא פרי הגפן. הירושלמי [פ"א ה"ה (יא)] והראשונים [תוס' פסחים קד: ד"ה חוץ, ועוד ראשונים] הנותנים הסברים אחרים מדוע קידוש והברכה פותחים בברוך, חולקים על הבנת הר"ן³.

ברכה אחרונה שבקריאת שמע

רש"י [מו: ד"ה ויש מהן חותרם ולא פותח] ועוד ראשונים [תוס' פסחים קד: ד"ה חוץ; תוס' ברכות מו: ד"ה כל; רא"ה ברכות מו.; ריטב"א ברכות מו: ד"ה ויש שחותם ועוד] מפרשים, שברכת "אמת ויציב" אינה פותחת בברוך, כיוון שהיא סמוכה לברכות שלפני קריאת שמע.

הראשונים מקשים על הסבר זה שתי קושיות: א. מדוע הברייתא מונה את הברכה האחרונה שבקריאת שמע כקטגוריה עצמאית, ואינה כוללת אותה בברכה הסמוכה לחברתה? ב. אם ברכה שלאחר קריאת פרשה בתורה מוגדרת כסמוכה לברכה שלפני

² לדעת ר"ת "הערב נא" אינה ברכה בפני עצמה, שהרי היא סמוכה לברכה קצרה והיא אמורה לפתוח בברוך, אלא היא המשך של "לעסוק בדברי תורה", ויש לומר "זהערב נא" ב"ו". כמו כן, אין לומר אמן אחר "לעסוק בדברי תורה".

³ לתלמידי רבינו יונה [שיטה מקובצת כחובות ה.] שיטה שלישית, המצרפת את שתי הדעות הללו. הם מסבירים שברכה הסמוכה לברכה ארוכה אינה פותחת בברוך, בין שהן מאותו ענין ובין שאינן מאותו ענין. ברכה הסמוכה לברכה קצרה אינה פותחת בברוך רק כשהן מאותו ענין.

הקריאה, מדוע הברכות שאחר קריאת התורה, ההפטרה והמגילה פותחות בברוך, הרי הן סמוכות לברכות שלפני הקריאה?

חלק מהראשונים מתרצים את השאלה השנייה בהסברים מקומיים: הברכה שלאחר קריאת התורה פותחת בברוך, כיוון שהמנהג המקורי היה שרק העולה הראשון והעולה האחרון מברכים, ויש ביניהם הפסק רב, לכן תיקנו לפתוח בברוך [תוס' ברכות מו. ד"ה כל]. הברכה שלאחר קריאת המגילה פותחת בברוך, כיוון שהברכה שלאחר המגילה אינה ברכה על הקריאה, אלא ברכת שבח על הנס, ולכן היא אינה סמוכה לברכה שלפני הקריאה [ריטב"א ד"ה ויש]. הברכות שלאחר ההפטרה אינן ברכות על ההפטרה, שהרי מברכים ארבע ברכות, בעוד שעל התורה מברכים ברכה אחת [שם].

הרשב"א [יא. ד"ה אחת] הולך בדרך שונה, המסבירה בצורה שיטתית את כל הברכות שלאחר קריאת פרשה בתורה: "ונראה לי דשאני הנך לפי שהברכות והקריאה כולן ענין אחד, כלומר שברכות פסוקי דזמרה ופסוקי דזמרה הכל ענין שבח וזמרה, וכן ההלל ויהללוך הכל שבח וזמר וכענין אחד ממש הן, ולפיכך אין הקריאה מפסקת, מה שאין כן בשאר ברכות המצוות כברכת המגילה וקריאתה, שהקריאה ספור המאורע והברכה לשבח והודאה על המאורע, וכן כולן ולפיכך מפסיקים, והוא הדין והוא הטעם לקריאת שמע וברכותיה".

נראה להסביר את דברי הרשב"א, שהיחס בין הקריאה לבין הברכות בקריאת התורה ובקריאת המגילה, שונה לחלוטין מהיחס בין הקריאה לבין הברכות בקריאת שמע, בפסוקי דזמרה ובהלל. בקריאת התורה ובקריאת המגילה, הקריאה היא המצוה, והברכות הן תוספות המלוות את הקריאה לצורך שבח והודאה על המאורע. בקריאת שמע, פסוקי דזמרה והלל המצב הפוך, הקריאה והברכות הן יחידה אחת שבשתייהן ביחד מקיימים את חובת השבח וההלל לקב"ה. לפיכך, קריאת התורה, קריאת ההפטרה וקריאת המגילה מהוות הפסקה בין הברכות שלפניהן לברכות שלאחריהן, והברכות שלאחריהן צריכות לפתוח בברוך. בקריאת שמע, פסוקי דזמרה והלל, הקריאה משתלבת עם הברכות לאמירת שיר ושבח, ולכן הברכות שלאחר הקריאה אינן צריכות לפתוח בברוך.

הרמב"ם [פ"א ה"א] משנה את סדר הברכות שבבריייתא ומקדים את "ברכה אחרונה של קריית שמע" לברכה הסמוכה לחברתה. משמעות הדבר שברכה זו אינה מוגדרת כברכה הסמוכה לחברתה⁴, וסיבה אחרת גורמת לכך שהיא אינה פותחת בברוך. אולי ניתן להסביר שיש הבדל מהותי בין ברכת "אמת ויציב" לשאר ברכות קריאת שמע. הברכות שלפני קריאת שמע הן ברכות המלוות את הקריאה, ואילו ברכת "אמת ויציב" מצטרפת ליחידה

⁴ ניתן להוכיח שדעת הרמב"ם היא שברכת "אמת ויציב" אינה ברכה הסמוכה לחברתה, מפסקו [פ"א ה"טז] שהמברך "גאל ישראל" בשחרית אינו אומר אמן אחר ברכתו. הרמב"ם פוסק שאדם עונה אמן על ברכותיו רק בברכה המסיימת קבוצת ברכות וברכה זו היא ברכה בודדת. אם הרמב"ם היה סובר שברכת "אמת ויציב" היא ברכה הסמוכה לחברתה, הוא היה מודה לרא"ש [ס"י י] שהמברך "גאל ישראל" עונה אמן על ברכתו.

אחת עם קריאת שמע. הברכות של קריאת שמע מיועדות לשבח את הקב"ה, ותפקידן להעצים את קבלת עול מלכות שמים שבקריאת שמע. ברכת "אמת ויציב" מהווה אישור לנאמר בקריאת שמע, ולכן היא מצטרפת עמה ליחידה אחת. תפקידה של הפתיחה בברוך היא למסגר את הברכה ולהבדילה מהסובב אותה. כיוון שברכת "אמת ויציב" מצטרפת עם הקריאה ליחידה אחת, אין להבדיל בינה לבין הקריאה, ולכן היא אינה פותחת בברוך.

ברכת הטוב והמטיב

הגמ' מסבירה, שברכת הטוב והמטיב אינה דאורייתא, ולכן חכמים תקנו שהיא תפתח בברוך, כדי להדגיש את ההבדל שבינה לבין שלוש הברכות האחרות.

הראשונים מקשים מדוע ברכת הטוב והמטיב אינה חותמת בברוך, והרי היא ברכה ארוכה? תוס' [ד"ה והטוב, פסחים קד: ד"ה הטוב] מתרצים, שברכת הטוב והמטיב היא ברכה קצרה, אלא שמזכיר בה שם שמים בלשונות רבים "הא-ל אבינו מלכנו אדירנו בוראנו גואלנו וכו'". תלמידי רבינו יונה [לו. ד"ה ובכאן] מתרצים, שהנוסח המקורי של הברכה היה "בא"ה אמ"ה הטוב והמטיב", אחר כך התוספו בה תוספות שונות, אך חכמים לא שינו את המטבע המקורי של הברכה. הריטב"א [ד"ה ויש] מתרץ, שברכת הטוב והמטיב היא ברכה ארוכה, אבל כיוון שהיא סמוכה לחברתה לא היו צריכים לפתוח בה בברוך, ולכן כשתקנו חכמים לפתוח בה בברוך, ביטלו את החתימה שלה, כדי שלא תהיה ברכה מיותרת, "דהוי כעין ברכה לבטלה".

הרמב"ם [פ"א ה"א] מצטט את הברייתא שבגמ', אך כיוון שהיא אינה שלמה הוא משלימה מדעתו: "כל הברכות כולן פותח בהן בברוך וחותרם בהן בברוך, חוץ מברכה אחרונה של קריית שמע, וברכה הסמוכה לחברתה, וברכת הפירות והדומה לה, וברכת עשיית המצוות, ואלו הברכות שאמרנו שהן דרך שבח והודיה; שיש מהן שהוא פותח בברוך ואינו חותם, ויש מהן שהוא חותם בברוך ואינו פותח; אלא מעט מברכת המצוות כגון ברכת ספר תורה וכגון רואה קברי ישראל מאלו שהן דרך שבח והודיה, אבל שאר ברכת המצוות כולן פותח בהן בברוך ואינו חותם" [הציטוט מ"רמב"ם מדויק" מהר"ר שילת. הפיסוק הוא פרשנות לדברי הרמב"ם, ויש לשים לב שהכסף משנה פוסק ופירש בדרך שונה].

הרמב"ם פוסק בעקבות הברייתא, שהברכות פותחות וחותרות בברוך, חוץ מחמישה סוגים של ברכות: א. ברכה אחרונה של קריאת שמע [=ברכת "גאל ישראל"]. ב. ברכה הסמוכה לחברתה. ג. ברכת הפירות והדומה לה [=ברכות הנהנין]. ד. ברכת המצוות. ה. ברכות שנתקנו דרך שבח והודיה [עיי' פ"א ה"ג ופ"ה ה"א]. חלק מהסוגים הללו פותחים בברוך ואינם חותרים, וחלק חותרים בברוך ואינם פותחים. הרמב"ם מוסיף שלשני הסוגים האחרונים יש יוצאים מהכלל, שפותחים וחותרים בברוך. הרמב"ם מביא שתי דוגמאות ליוצאים מהכלל: ברכת ספר תורה מברכות המצוות, וברכת רואה קברי ישראל מהברכות שתקנו חכמים דרך שבח והודיה.